

ઈ.સ. પૂર્વે ચોથી શતાબ્દીમાં મગધમાં નંદવંશનું રાજ્ય હતું. મગધની રાજધાની પાટલિપુત્રમાં જન્મેલા વિષ્ણુગુપ્તે નંદના અત્યાચારી શાસનનો અંત કર્યો. આ વિષ્ણુગુપ્ત તક્ષશિલા વિદ્યાપીઠમાં રાજનીતિશાસ્ત્રના આચાર્ય હતા. વ્યવસાયે શિક્ષક એવા આ રાજનીતિશાસ્ત્રના પંડિતે ખંડિત થતાં રાજ્યોને અખંડ બનાવવા અને અત્યાચારથી પીડાતી પ્રજાને અત્યાચારથી મુક્ત કરવા સક્રિય રાજનીતિમાં રસ લીધો અને નંદવંશના અત્યાચારી શાસનનો અંત આણ્યો. તે સાથે ખંડિત ભારતને અખંડ બનાવ્યું. સામાન્ય પરિવારમાં જન્મેલા ચંદ્રગુપ્ત નામના બાળકને આચાર્ય કૌટિલ્યે રાજનીતિના પાઠ ભણાવ્યા. પોતાની કડક પરીક્ષામાંથી પાર ઊતરેલા આ સુયોગ્ય શિષ્ય ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યને મગધના રાજસિંહાસન ઉપર પ્રસ્થાપિત કર્યો. આ ઐતિહાસિક ઘટનાને કથાવસ્તુ તરીકે લઈને વિક્રમની સાતમીથી નવમી શતાબ્દીની વચ્ચે થઈ ગયેલા મનાતા વિશાખદત્ત નામના સંસ્કૃત કવિએ મુદ્રારાક્ષસ નામનું એક નાટક રચ્યું છે. સાત અંકના આ નાટકના પ્રથમ અંકમાંથી એક દૃશ્ય પસંદ કરી, તેને સમ્પાદિત કરીને પ્રસ્તુત પાઠ તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે.

નંદરાજાનો રાક્ષસ નામનો એક અમાત્ય હતો. તે ખૂબ જ સજ્જન, વફાદાર અને પ્રજાવત્સલ હતો. નંદવંશના રાજ્યનો અંત થતાં અમાત્ય રાક્ષસ પોતે પણ પદભ્રષ્ટ થાય છે અને છત્રવેશે અજાણ્યા સ્થળે ચાલ્યો જાય છે. પોતાનાં કર્તવ્ય અને દેશહિત માટે ખૂબ જ નિષ્ઠાવાન આ અમાત્યને આચાર્ય ચાણક્ય પોતાના પક્ષે લાવીને મગધના નવપ્રસ્થાપિત ચંદ્રગુપ્તના અમાત્ય તરીકે નીમવા માંગતા હતા. તેથી તેની ભાળ મેળવવા માટે ચંદનદાસ નામના શ્રેષ્ઠીને બોલાવે છે. આ ચંદનદાસ અમાત્ય રાક્ષસનો ખાસ અંગત મિત્ર હતો. તેણે રાક્ષસના કુટુંબને ગુપ્ત રીતે પોતાને ઘેર રક્ષણ આપ્યું હતું. ચાણક્યને આની જાણ થતાં તે ચંદનદાસને બોલાવે છે અને અમાત્ય રાક્ષસને મેળવી આપવા જણાવે છે. પ્રસ્તુત પાઠમાં આ સંદર્ભનો ચાણક્ય અને ચંદનદાસ સાથેનો સંવાદ છે.

અહીં ચંદનદાસની રાક્ષસ પ્રત્યેની વફાદારીભરી મિત્રતાનું સુંદર નિરૂપણ થયું છે. પોતાનો મિત્ર અને તેના પરિવારના રક્ષણ માટે પોતાનો અને પોતાના પરિવારનો ભોગ આપવા ચંદનદાસ તૈયાર થઈ જાય છે અને મિત્ર તો પોતાના પ્રાણથી પણ વધારે પ્રિય છે, એ પુરવાર કરી આપે છે. મિત્ર પ્રત્યેની ચંદનદાસની આ ભાવના પ્રત્યે ચાણક્ય પણ મનોમન પ્રસન્નતા અનુભવે છે. સંવાદોમાં આવતાં વાક્યોમાં વપરાયેલાં વિધ્યર્થ કૃદન્તનાં રૂપોનો પણ અભ્યાસ કરવાનો છે.

ચાણક્ય: - (સ્વશિષ્યં પ્રતિ) વત્સ, શ્રેષ્ઠી ચન્દનદાસઃ અત્ર આનેતવ્યઃ।

શિષ્ય: - યદાજ્ઞાપયતિ ઉપાધ્યાયઃ।

(ઇતિ નિષ્ક્રમ્ય ચન્દનદાસેન સહ પુનઃ પ્રવિશ્ય)

ચન્દનદાસ: - (સ્વગતમ્) ચાણક્યઃ યદા આહ્વયતિ તદા નિર્દોષસ્ય અપિ શઙ્કા વર્ધતે કિં પુનઃ જાતદોષસ્ય। અતઃ એવ મયા અમાત્યરાક્ષસસ્ય ગૃહજનોઽન્યત્ર પ્રેષિતઃ। મમ તાવત્ યદ્ભવતિ તદ્ભવતુ નામ।

શિષ્ય: - ભોઃ શ્રેષ્ઠિન્ ! ઇતઃ ઇતઃ।

ચન્દનદાસ: - અયમાગતોઽસ્મિ। (ઉભૌ પરિક્રામતઃ।)

શિષ્ય: - ઉપાધ્યાય, અયં શ્રેષ્ઠી ચન્દનદાસઃ।

ચન્દનદાસ: - (ઉપસૃત્ય) જયતુ જયત્વાર્યઃ।

ચાણક્ય: - શ્રેષ્ઠિન્, સ્વાગતં તે। ઇદમાસનમ્, તત્ર સ્થાતવ્યમ્।

ચન્દનદાસ: - યદાર્ય આજ્ઞાપયતિ। (ઉપવિષ્ટઃ।)

ચાણક્ય: - અપિ પ્રચીયન્તે સંવ્યવહારાણાં વૃદ્ધિલાભાઃ વઃ।

ચન્દનદાસ: - (સ્વગતમ્) અત્યાદરઃ શઙ્કનીયઃ। (પ્રકાશમ્) આર્ય ! અથ કિમ્, આર્યસ્ય પ્રસાદેન અખણ્ડિતા મે વાણિજ્યા।

- चाणक्यः** - भोः श्रेष्ठिन् ! अपि कदाचित् चन्द्रगुप्तस्य दोषान् पूर्वनृपतेः नन्दस्य गुणान् अधुना स्मरन्ति प्रकृतयः ?
- चन्दनदासः** - शान्तं पापम् । शारदनिशासमुद्गतेन पूर्णिमाचन्द्रेण अधिकं नन्दन्ति प्रकृतयः ।
- चाणक्यः** - भोः श्रेष्ठिन् ! प्रीताभ्यः प्रकृतिभ्यः प्रतिप्रियमिच्छन्ति प्रकृतयः ।
- चन्दनदासः** - आज्ञापयतु आर्यः । किं कियत् च अर्थजातम् अस्माज्जनादिष्यते ।
- चाणक्यः** - भोः श्रेष्ठिन्, चन्द्रगुप्तराज्यमिदं, न नन्दराज्यम् । अर्थः तु नन्दाय एव रोचते स्म, चन्द्रगुप्तस्य तु प्रजानां परिक्लेशाभावे एव रुचिः ।
- चन्दनदासः** - (सहर्षम्) अनुगृहीतोऽस्मि ।
- चाणक्यः** - स च परिक्लेशाभावः कथमाविर्भवतीति न प्रष्टव्यम् ।
- चन्दनदासः** - आज्ञापयतु आर्यः ।
- चाणक्यः** - संक्षेपतः नृपतिं प्रति अविरुद्धा वृत्तिः वर्तितव्या ।
- चन्दनदासः** - कः पुनः अधन्यो नृपतेः विरुद्धमाचरति ।
- चाणक्यः** - भवानेव तावत् प्रथमः ।
- चन्दनदासः** - शान्तं पापम् शान्तं पापम् । कीदृशस्तृणानाम् अग्निना सह विरोधः ।
- चाणक्यः** - अयम् ईदृशः विरोधः यत् त्वमद्यापि राजविरोधिनः अमात्यराक्षसस्य गृहजनं स्वगृहम् अभिनीय रक्षसि ।
- चन्दनदासः** - आर्य, अलीकमेतत्, केनापि अनभिज्ञेन आर्यस्य एतत् निवेदितम् ।
- चाणक्यः** - भोः श्रेष्ठिन् ! अलमाशङ्कया । भीताः पूर्वराजपुरुषाः पौराणां गृहेषु गृहजनं निक्षिप्य देशान्तरं व्रजन्ति । ततः तत्प्रच्छादनमेव दोषमुत्पादयति ।
- चन्दनदासः** - एवं नु इदम् । तस्मिन् समये अमात्यराक्षसस्य गृहजनः मम गृहे आसीत् ।
- चाणक्यः** - प्रथमम् अनृतम्, इदानीम् आसीत् इति परस्परविरुद्धे वचने ।
- चन्दनदासः** - एतावदेव अस्ति मे वाक्छलम् ।

ચાણક્ય: - ભો: શ્રેષ્ઠિન્ ! ચન્દ્રગુપ્તસ્ય રાજ્યે અપરિગ્રહ: છલાનામ્ । તત્ સમર્પયિતવ્ય: રાક્ષસસ્ય ગૃહજન: ।
અચ્છલેન ભવિતવ્યમ્ ભવતા ।

ચન્દનદાસ: - આર્ય ! નનુ વિજ્ઞાપયામિ, તસ્મિન્ સમયે આસીત્ મમ ગૃહે અમાત્યરાક્ષસસ્ય ગૃહજન: ।

ચાણક્ય: - અથ ઇદાર્નીં ક્વ ગત: ।

ચન્દનદાસ: - ન જાનામિ કુત્ર ગત: ।

ચાણક્ય: - કથં ન જાનાસિ નામ । ભો: શ્રેષ્ઠિન્ ચન્દનદાસ ! રાજવિરોધિષુ તીક્ષ્ણદણ્ડ: નૃપતિ: ચન્દ્રગુપ્ત: । સ: ન મર્ષયિષ્યતિ રાક્ષસકલત્રસ્ય પ્રચ્છાદનં ભવત: । તત્ રક્ષિતવ્યં પરકલત્રેણ આત્મન: કલત્રં જીવિતં ચ ।

ચન્દનદાસ: - આર્ય, કિં મે ભયં દર્શયતિ ભવાન્ । સન્તમપિ ગેહે અમાત્યરાક્ષસસ્ય ગૃહજનં ન સમર્પયામિ, કિં પુન: અસન્તમ્ ।

ચાણક્ય: - ચન્દનદાસ, એષ એવ તે નિશ્ચય: ।

ચન્દનદાસ: - બાઢમ્, એષ મે સ્થિર: નિશ્ચય: ।

ચાણક્ય: - (સ્વગતમ્) સાધુ ચન્દનદાસ ! સાધુ ।

સુલભેષ્વર્થલાભેષુ પરસંવેદને જન: ।
ક ઇદં દુષ્કરં કુર્યાત્ ઇદાર્નીં શિબિના વિના ॥

ટિપ્પણ

નામ : (પુંલિંગ) **ચાણક્ય:** પાટલિપુત્રના મહામંત્રી કૌટિલ્યનું એક નામ **વત્સ:** પુત્ર, શિષ્ય **ચન્દનદાસ:** એ નામનો એક ધનિક વાણિયો **ઉપાધ્યાય:** ગુરુ (જેની પાસે જઈને અધ્યયન કરવામાં આવે, તેને ઉપાધ્યાય કહેવાય છે.) **ગૃહજન:** ઘરનું માણસ, પોતાનું માણસ **પ્રસાદ:** કૃપા, પ્રસન્નતા **અર્થ:** ધન, રૂપિયા-પૈસા **અપરિકલેશ:** કલેશ - દુઃખનો અભાવ, દુઃખ ન હોય તેવી સ્થિતિ **અધન્ય:** ભાગ્યહીન, અભાગિયો, દુર્ભાગી માણસ **અમાત્યરાક્ષસ:** આ નામનો રાજા નંદનો મહામંત્રી **આર્ય:** શ્રેષ્ઠ માણસ, પ્રતિષ્ઠિત વ્યક્તિ, મહાનુભાવ (કોઈક વ્યક્તિને માનથી સંબોધવા કે બોલાવવા માટે સંસ્કૃતમાં આ શબ્દ વપરાય છે. વળી કહેવાય છે કે કર્તવ્યમાચરન્ કર્મ અકર્તવ્યમાચરન્ । તિષ્ઠતિ પ્રકૃતાચારે સ વૈ આર્યં ઇતિ સ્મૃત: ॥ અર્થાત્ જે માણસનું જે કર્તવ્ય કર્મ હોય તેનું તે આચરણ કરતો હોય અને જે અકર્તવ્ય હોય, તેનું આચરણ ન કરતો હોય - એ રીતે જે પોતાના આચારમાં જ કાયમ રહે, તેને આર્ય કહે છે.) **અનભિજ્ઞેન** અજાણ, ન જાણનારા માણસથી **ચન્દ્રગુપ્ત:** ચાણક્યનો શિષ્ય, નંદવંશનો નાશ કરીને પાટલિપુત્રના સિંહાસન ઉપર બેઠેલો રાજા **પૌર:** પુરમાં નિવાસ કરનાર, શહેરીજન, નાગરિક

(સ્ત્રીલિંગ) **વાણિજ્યા** આજીવિકા, વેપારધંધો **પ્રકૃતિ:** (રાજાની) પ્રજા, જનતા **વૃત્તિ:** વર્તન, વ્યવહાર, વર્તણૂક

(નપુંસકલિંગ) **અલીકમ્** અસત્ય, જૂઠું, ખોટું **પ્રચ્છાદનમ્** સંતાડવું તે, છુપાવવું તે **અનૃતમ્** અસત્ય, જૂઠું **કલત્રમ્** પરિવાર, પત્ની **જીવિતમ્** જીવન **ગેહમ્** ઘર.

સર્વનામ : **ઉભૌ** (પું.) બંને **ઇદમ્** (નપું.) આ **અસ્માત્** (પું. નપું.) આથી, આમાંથી **ભવતામ્** તમારું, આપનું **ક:** (પું.) કોણ **એત્** (નપું.) આ

વિશેષણ : **અખણ્ડિતા (વાણિજ્યા)** ખંડિત ન થાય તેવો (વેપાર-વાણિજ્ય) **શારદનિશાસમુદ્ગતેન (પૂર્ણિમાચન્દ્રેણ)** શરદ ઋતુની રાત્રિમાં નીકળેલા (પૂર્ણિમાના ચન્દ્ર થકી) **પૂર્વનૃપતે: (નન્દસ્ય)** પૂર્વના રાજા (નંદ)ના **કિયત્ (અર્થજાતમ્)** કેટલું, (ધન), કેટલા પ્રમાણમાં (અર્થ-પૈસો) **પ્રીતાભ્ય: (પ્રકૃતિભ્ય:)** ખુશ થયેલી એવી (પ્રજા પાસેથી) **અવિરુદ્ધા (વૃત્તિ:)** અનુકૂળ (વર્તન) **ભીતા: (પૂર્વરાજપુરુષા:)** ભય પામેલા, ડરેલા (પહેલાંના રાજપુરુષો) **પરસ્પરવિરુદ્ધે (વચને)** એકબીજાથી વિરોધી (વચન) **તીક્ષ્ણદણ્ડ: (નૃપતિ:)** ઉગ્ર છે દંડ જેનો તેવો (રાજા), ભારે સજા કરનારો (રાજા) **સ્થિર: (નિશ્ચય:)** ટકી રહેનાર, સ્થિર રહેનાર (નિશ્ચય) **સુલભેષુ (અર્થલાભેષુ)** સરળતાથી મળી રહે તેવા, સૌને ઉપલબ્ધ હોય તેવા (ધનના લાભોમાં)

ક ઇદં દુષ્કરં કુર્યાત્

અવ્યય : પ્રતિ ની તરફ, ના પ્રત્યે **અત એવ** એ કારણે જ, એથી જ **અન્યત્ર** બીજી જગ્યાએ, અન્ય સ્થાને **ઇતઃ** **ઇતઃ** આ બાજુથી, આ તરફથી, આમથી **અપિ** સંભાવનાના અર્થનો સંદર્ભ બતાવવા માટે વાક્યમાં વપરાય છે. **અથ કિમ્** તો શું, આમ જ, હા **સંક્ષેપતઃ** ટૂંકમાં, સંક્ષેપમાં **અद्यापि** આજે પણ **અલમ્** બસ, પર્યાપ્ત, સમર્થ **નુ** નિશ્ચિતતાનો અર્થ સૂચવવા વાક્યમાં વપરાય છે. **कुत्र** ક્યાં **कथम्** શા માટે, શા કારણે **बाढम्** બરાબર, સ્વીકૃતિ આપવા માટે વપરાતો અવ્યય **साधु** ઠીક, બરાબર **कीदृशः** કેવો **इदृशः** આવો

સમાસ: સ્વશિષ્યમ્ (સ્વસ્ય શિષ્યઃ, તમ્ - ષષ્ટી તત્પુરુષ) । જાતદોષસ્ય (જાતઃ દોષઃ યસ્ય સઃ, તસ્ય - બહુવ્રીહિ) । ગૃહજનઃ (ગૃહસ્ય જનઃ - ષષ્ટી તત્પુરુષ) । વૃદ્ધિલાભઃ (વૃદ્ધેઃ લાભઃ, તે - ષષ્ટી તત્પુરુષ) । અસ્ખણ્ડિતા (ન સ્ખણ્ડિતા - નજ્ તત્પુરુષ) । પૂર્વનૃપતેઃ (પૂર્વસ્ય નૃપતિઃ, તસ્ય - ષષ્ટી તત્પુરુષ) । શારદનિશાસમુદ્ગતેન (શારદસ્ય નિશા શારદનિશા (ષષ્ટી તત્પુરુષ), શારદનિશાયાં સમુદ્ગતઃ, તેન - સપ્તમી તત્પુરુષ) । પૂર્ણિમાચન્દ્રેણ (પૂર્ણિમાયાઃ ચન્દ્રઃ, તેન - ષષ્ટી તત્પુરુષ) । પ્રતિપ્રિયમ્ (પ્રતિગતં પ્રિયમ્) । ચન્દ્રગુપ્તરાજ્યમ્ (ચન્દ્રગુપ્તસ્ય રાજ્યમ્ - ષષ્ટી તત્પુરુષ) । નન્દરાજ્યમ્ । (નન્દસ્ય રાજ્યમ્ - ષષ્ટી તત્પુરુષ) । પરિક્લેશાભાવે (પરિક્લેશસ્ય અભાવઃ, તસ્મિન્ - ષષ્ટી તત્પુરુષ) । અવિરુદ્ધા (ન વિરુદ્ધા - નજ્ તત્પુરુષ) । અધન્યઃ (ન ધન્યઃ - નજ્ તત્પુરુષ) । રાજવિરોધિનઃ (રાજઃ વિરોધિનઃ - ષષ્ટી તત્પુરુષ) । સ્વગૃહમ્ (સ્વસ્ય ગૃહમ્, તસ્મિન્ - ષષ્ટી તત્પુરુષ)) । અનભિજ્ઞેન (અભિજ્ઞઃ, તેન - નજ્ તત્પુરુષ) । પૂર્વરાજપુરુષાઃ (રાજઃ પુરુષાઃ, રાજપુરુષાઃ (ષષ્ટી તત્પુરુષ), પૂર્વે ચ તે રાજપુરુષાઃ - કર્મધારય) । દેશાન્તરમ્ (અન્યઃ દેશઃ - કર્મધારય) । અનૃતમ્ (ન ઋતમ્ - નજ્ તત્પુરુષ) । પરસ્પરવિરુદ્ધે (પરસ્પરસ્માત્ વિરુદ્ધમ્, તે - પચ્ચમી તત્પુરુષ) । વાચ્છલમ્ (વાચઃ છલમ્ - ષષ્ટી તત્પુરુષ)) । અપરિગ્રહઃ (ન પરિગ્રહઃ - નજ્ તત્પુરુષ) । તીક્ષ્ણદણ્ડઃ (તીક્ષ્ણઃ દણ્ડઃ યસ્ય સઃ - બહુવ્રીહિ) । નૃપતિઃ (નૃણામ્ પતિઃ - ષષ્ટી તત્પુરુષ) । રાક્ષસકલત્રસ્ય (રાક્ષસસ્ય કલત્રમ્, તસ્ય - ષષ્ટી તત્પુરુષ) । પરકલત્રેણ (પરસ્ય કલત્રમ્, તેન - ષષ્ટી તત્પુરુષ)) । અસન્તમ્ (ન સત્, તમ્ - નજ્ તત્પુરુષ) અર્થલાભેષુ (અર્થસ્ય લાભાઃ, તેષુ - ષષ્ટી તત્પુરુષ) । પરસંવેદને (પરસ્ય સંવેદનમ્, તસ્મિન્ - ષષ્ટી તત્પુરુષ) ।

કૃદંત : (સં.ભૂ.કૃ.) નિષ્ક્રમ્ય નીકળીને **પ્રવિશ્ય** પ્રવેશીને **અભિનીય** લઈ જઈને **નિશ્ચિય** મૂકીને, રાખીને (ક.ભૂ.કૃ) પ્રેષિતઃ મોકલેલ, મોકલ્યો. **આગતઃ** આવેલ, આવ્યો **ઉપવિષ્ટઃ** બેઠો. બેઠેલો **અનુગૃહીતઃ** અનુગ્રહ કરાયેલો **નિવેદિતમ્** નિવેદન કર્યું. નિવેદન કરેલું **ભીતાઃ** ભય પામેલા, ડરેલા, **ગતઃ** ગયો. ગયેલો (વિ.કૃ.) **આનેતવ્યઃ** લાવવો જોઈએ. લઈ આવ. લાવ. **સ્થાતવ્યમ્** બેસવું જોઈએ. બેસો. **પ્રષ્ટવ્યમ્** પૂછવું જોઈએ. પૂછવા યોગ્ય **વર્તિતવ્યા** વર્તવું જોઈએ. **સમર્પિતવ્યઃ** સમર્પિત કરી દેવો જોઈએ. સમર્પિત કરવા યોગ્ય **ભવિતવ્યમ્** થવું જોઈએ. થવા યોગ્ય **રક્ષિતવ્યમ્** રક્ષા કરવી જોઈએ. રક્ષા કરવા યોગ્ય

ક્રિયાપદ : પ્રથમ ગણ (પરસ્મૈપદ) જિ (જયતિ) જીતવું **નન્દ (નન્દતિ)** ખુશ થવું, પ્રસન્ન થવું **વ્રજ (વ્રજતિ)** જવું આ + હ્વે > હ્વ (આહ્વયતિ) બોલાવવું

(આત્મનેપદ) વૃધ્ (વર્ધતે) વધવું, વૃદ્ધિ પામવું

દસમો ગણ (પરસ્મૈપદ) મર્ષ (મર્ષયતિ) ક્ષમા આપવી, માફ કરવું

વિશેષ

1. શબ્દાર્થ : શ્રેષ્ઠી શેઠ, શાહુકાર **સ્વગતમ્** પોતાને જ સંભળાય તે રીતે બોલાતી ઉક્તિ, મનમાં બોલાતું એક પ્રકારનું વાક્ય **જાતદોષસ્ય** ઉત્પન્ન થયો છે દોષ જેનાથી તેવાને **મમ તાવત્ યદ્વવતિ તદ્વવતુ નામ** મારું તો જે થવું હોય તે ભલે થાય. (**ઉપૌ પરિક્રામતઃ** । બંને ફરે છે.) (કૌંસમાં મૂકવામાં આવેલાં વાક્યો નાટ્યકારે આપેલી રંગસૂચનાઓ છે. નાટકને ભજવતી વખતે જે-તે પાત્રે મંચ ઉપર તે મુજબનો અભિનય કરવાનો હોય છે.) **પ્રચીયન્તે** વધી રહ્યા છે. **સંવ્યવહારાણામ્** ખરીદ અને વેચાણના, વેપાર-વાણિજ્યના, વ્યાપારના **વૃદ્ધિલાભાઃ** વેપારની વૃદ્ધિના લાભો (વૃદ્ધિનો અર્થ વ્યાજ પણ થાય.) **પ્રકાશમ્** સ્વગત ઉક્તિ પછી સૌને સંભળાય એ રીતે બોલાતી ઉક્તિ, સહુ સાંભળી શકે તે રીતે બોલવાનો સંવાદ (સામાન્ય રીતે નાટકમાં બધી ઉક્તિઓ પ્રકાશમ્ હોય છે, પરંતુ સ્વગત ઉક્તિ બોલાઈ જાય અને તે પછી ફરી પાછા પ્રગટ રીતે સંવાદો બોલવાનો પ્રારંભ કરવાનો હોય ત્યારે (પ્રકાશમ્) એવી રંગસૂચના મૂકવામાં આવે છે.) **આર્યસ્ય પ્રસાદેન** આપ મહાનુભાવની કૃપાથી **પ્રકૃતયઃ અપિ** પ્રજા પણ, જનતા પણ **પ્રતિપ્રિયમ્** પ્રિયની સામેનું ભલું,

વળતું પ્રિય અર્થજાતમ્ ધનનો સમૂહ, ધનનો ઢગલો ઈષ્યતે ચાહવામાં આવી રહ્યો છે. ચાહો છો. ઈચ્છો છો. પરિક્લેશાભાવે દુઃખના અભાવમાં, કલેશ ન હોવામાં સહર્ષમ્ હર્ષ સાથે કથમાવિર્ભવતીતિ કેવી રીતે પેદા થાય છે. કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે. અલમાશઙ્કયા શંકા કરવી રહેવા દો. શંકા કરવાની જરૂર નથી. દેશાન્તરં વ્રજન્તિ અન્ય દેશમાં ચાલ્યા જાય છે, જઈ રહ્યા છે. તત્પ્રચ્છાદનમેવ તેમને છુપાવવું એ જ દોષમુત્પાદયતિ દોષ ઉત્પન્ન કરે છે. ગુનો પેદા કરે છે. વાકછલમ્ વાણીનો દોષ - છળ, બહાનું છલાનામ્ છળોનો, દોષોનો અપરિગ્રહઃ સંગ્રહનો અભાવ, ત્યાગભાવ અચ્છલેન છળ કે દોષ વગરના રહેવાથી ભવતા ભવિતવ્યમ્ આપે થવું જોઈએ. તમારે બનવું જોઈએ ન મર્ષયિષ્યતિ માફ કરશે નહિ. ક્ષમા આપશે નહિ. ગેહે સન્તમપિ ઘરમાં હોય તો પણ ન સમર્પયામિ સમર્પિત કરું નહિ. સોંપું નહિ. કિં પુનઃ અસન્તમ્ તો પછી (ઘરમાં) ન હોય તેને શું પરસંવેદને પારકાના દુઃખમાં, અન્યની તકલીફમાં દુષ્કરમ્ મુશ્કેલ કાર્ય શિબિના વિના શિબિ નામના રાજા સિવાય (પ્રાચીન કાળમાં એક શિબિ નામનો રાજા થઈ ગયો. તેણે પોતાને ત્યાં આશ્રય લેવા આવેલા હોલાને બચાવવા ખાતર બાજ પક્ષીને પોતાના શરીરનું માંસ આપી દીધું હતું. જોકે આ તેની કસોટી માટેનો પ્રસંગ હતો જેની તેને ખબર ન હતી.)

2. સંધિ : ગૃહજનોઽન્યત્ર (ગૃહજનઃ અન્યત્ર) । યદ્ભવતિ (યત્ ભવતિ) । તદ્ભવતુ (તત્ ભવતુ) । અયમાગતોઽસ્મિ (અયમ્ આગતઃ અસ્મિ) । અસ્માજ્જનાદિષ્યતે (અસ્માત્ જનાત્ ઇષ્યતે) । અનુગૃહીતોઽસ્મિ (અનુગૃહીતઃ અસ્મિ) । કથમાવિર્ભવતીતિ (કથમ્ આવિર્ભવતિ ઇતિ) । કીદૃશસ્તૃણાનામ્ (કીદૃશઃ તૃણાનામ્) । ત્વમદ્યાપિ (ત્વમ્ અદ્ય અપિ) । એષ એવ (એષઃ એવ) । એષ મે (એષઃ મે) । ક ઇદાનીમ્ (કઃ ઇદાનીમ્) ।

સ્વાધ્યાય

1. અધોલિખિતેભ્યઃ વિકલ્પેભ્યઃ સમુચિતમ્ ઉત્તરં ચિનુત ।

- (1) ચન્દનદાસેન અમાત્યરાક્ષસસ્ય ગૃહજનઃ કુત્ર નિર્વાહિતઃ ? ☐
- (ક) સ્વગૃહે (ખ) અન્યત્ર (ગ) મિત્રગૃહે (ઘ) અરણ્યે
- (2) નન્દાય કિં રોચતે સ્મ ? ☐
- (ક) અર્થઃ (ખ) પ્રજાકલ્યાણમ્ (ગ) યુદ્ધમ્ (ઘ) ધર્મવૃદ્ધિઃ
- (3) તૃણાનામ્ સહ વિરોધઃ કીદૃશઃ ? ☐
- (ક) અગ્નિમ્ (ખ) અગ્નિના (ગ) અગ્નેઃ (ઘ) અગ્નિઃ
- (4) ચન્દનદાસઃ સ્વગતં વદતિ, અહં તુ । ☐
- (ક) નિર્દોષઃ (ખ) સાશઙ્કઃ (ગ) મુક્તદોષઃ (ઘ) જાતદોષઃ
- (5) ભીતાઃ પૂર્વરાજપુરુષાઃ પૌરાણાં ગૃહેષુ ગૃહજનં નિક્ષિપ્ય દેશાન્તરં । ☐
- (ક) વ્રજતિ (ખ) વ્રજતઃ (ગ) વ્રજન્તિ (ઘ) વ્રજન્તે
- (6) ચાળક્યઃ યદા આહ્વયતિ તદા અપિ સાશઙ્કઃ ભવતિ । ☐
- (ક) નિર્દોષઃ (ખ) નિર્દોષાઃ (ગ) નિર્દોષેન (ઘ) નિર્દોષૈઃ

2. એકવાક્યેન સંસ્કૃતભાષાયામ્ ઉત્તરત ।

- (1) ચાણક્યઃ સ્વશિષ્યાય કિં કથયતિ ?
- (2) ચન્દ્રગુપ્તાય કિં રોચતે ?
- (3) ભૂપાઃ પ્રીતાભ્યઃ પ્રકૃતિભ્યઃ કિમ્ ઇચ્છન્તિ ?
- (4) ભીતાઃ રાજપુરુષાઃ કુત્ર ગૃહજનં નિશ્ચિપન્તિ ?

3. અધોલિખિતાનાં કૃદન્તાનાં પ્રકારં લિખત ।

(1) નિષ્ક્રમ્ય		(2) નિર્વાહિતઃ	
(3) શઙ્કનીયઃ		(4) ઇષ્ટઃ	
(5) પ્રષ્ટવ્યમ્		(6) નિશ્ચિપ્ય	

4. સમાસપ્રકારં લિખત ।

(1) જાતદોષઃ		(2) વૃદ્ધિલાભાઃ	
(3) નન્દરાજ્યમ્		(4) પરકલત્રમ્	
(5) દેશાન્તરમ્			

5. વચનાનુસારં ધાતુરૂપૈઃ રિક્તસ્થાનાનિ પૂરયત ।

(1) ઇચ્છામિ		
(2)		વ્રજન્તિ
(3)	પરિક્રામતઃ	
(4) પરાજેષ્યતિ		

6. રેખાઙ્કિતાનાં પદાનાં સ્થાને પ્રકોષ્ટાત્ યચિતં પદં ચિત્વા પ્રશ્નવાક્યં રચયત ।

(કેન, કઃ, કિમ્, કીદૃશમ્, કસ્ય)

- (1) નન્દસ્ય અર્થસમ્બન્ધઃ પ્રીતિજનકઃ ।
- (2) એતત્ પ્રચ્છાદનદોષમ્ ઉત્પાદયતિ ।
- (3) અમાત્યરાક્ષસઃ ચન્દ્રગુપ્તં ન પરાજેષ્યતિ ।
- (4) શિષ્યઃ ચન્દનદાસેન સહ પ્રવિશતિ ।

7. માતૃભાષાયાં ઉત્તરાણિ લિખત ।

- (1) ચાણક્ય કઈ રીતે ચંદનદાસ પ્રત્યે અત્યાદર વ્યક્ત કરે છે ?
- (2) ચાણક્યના મતાનુસાર નંદના અને ચંદ્રગુપ્તના રાજ્યમાં શો ફરક છે ?
- (3) ચાણક્ય ચંદનદાસને ચંદ્રગુપ્તનો પ્રથમ વિરોધી કેમ ગણાવે છે ?
- (4) ચાણક્ય ચંદનદાસને કઈ રીતે ભય બતાવે છે ?
- (5) રાક્ષસના પરિવારની સોંપણી કરવા અંગે ચંદનદાસ શો ઉત્તર આપે છે ?

પ્રવૃત્તિ

- વિશ્વગુપ્ત - કૌટિલ્યના જીવન વિશે માહિતી એકત્ર કરો.
- ચાણક્યનાં પ્રેરક વચનોને પોતાની શાળામાં સુવિચાર તરીકે લખો.